

زمینه‌ها و عوامل گسترش تشیع در حوزه بلخ
از آغاز تا حمله مغول

دکتر سید علی نقی میرحسینی

www.ketab.ir

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر
المصطفی

عنوان و نام پدیدآور:	زمینه‌ها و عوامل گسترش تشیع در حوزه بلخ، از آغاز تا حمله مغول/
مشخصات نشر:	تألیف سید علی نقی میرحسینی. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)، ۱۳۳۸ ق. = ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	۴۶۴ ص: مصور، نقشه (رنگی)، نمودار (رنگی). ۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۱۱۲-۵
شابک:	فیا
وضعیت فهرست نویسی:	وضعیت فهرست نویسی:
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۴۲۹ - ۴۶۰.
موضوع:	شیعه -- افغانستان -- بلخ -- تاریخ -- از آغاز تا قرن ۷ ق.
موضوع:	Shi'ah -- Afghanistan -- Balkh -- History -- To 13th century
موضوع:	بلخ (افغانستان) -- تاریخ -- پس از اسلام، ۱۲ ق. - ۶۱۶ ق.
موضوع:	Balkh (Afghanistan) -- History -- Islamic era, 633 - 1258
موضوع:	ایران -- تاریخ -- پس از اسلام، ۱۲ ق. - ۶۱۶ ق.
موضوع:	Iran -- History -- Islamic era, 633 - 1258
موضوع:	خراسان -- تاریخ -- پس از اسلام، ۱۲ ق. - ۶۱۶ ق.
موضوع:	Khorasan (Iran: Province) -- History -- Islamic era, 633 - 1258
رده بندی کنگر:	۱۳۹۵ / ۸۷۶۸ / ۲۳۹ BP
رده بندی کتب:	۲۹۷/۵۳۰۹۵۸۱
شماره کتابشناسی ملی:	۴۴۷۴۹۱۵

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

زمینه‌ها و عوامل گسترش تشیع در حوزه بلخ، از آغاز تا حمله مغول
مؤلف: دکتر سید علی نقی میرحسینی
چاپ اول: ۱۳۹۵ / ۱۳۳۸ ق
ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)
● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۲۱۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۳۰۰ نسخه

مراکز پخش

ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نش کوچه ۱۸:
تلفن: ۰۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵ / ۳۷۸۳۹۳۰۵ (داخلی): ۰۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵
ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵ - ۳۲۱۳۳۱۰۶
ایران، قم، مجتمع ناشران، طبقه سوم واحد ۳۰۸. تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۴۰۲

https://telegram.me/pub_almostafa
http://www.buy-pub.miu.ac.ir/

miup@pub.miu.ac.ir
pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: مرتضی محمدعلی نژاد شانی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: محمدباقر شکری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- صفحه آرا: علی عبادی فرد

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است. به‌جمله‌گیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی اقتضا دارد که دانش‌پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دانش به آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این قله‌نگاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود که در نگارش بحث‌های علمی، اما نه‌چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رساند.

بالندگی مراکز آموزشی در گرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی را به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی (ص) العالمیة» به عنوان بخشی از این مجموعه که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی و موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی (ص)

فهرست

۱۱	کلام نخست
۱۵	فصل اول: مباحث مقدماتی
۱۵	جغرافیای تاریخی بلخ
۱۵	۱. بلخ و پیشینه تاریخی آن
۱۸	۲. ویژگی‌های جغرافیایی و تاریخی شهر بلخ
۲۱	۳. ویژگی‌های جغرافیایی و تاریخی حوزه بلخ
۳۰	ورود اسلام به حوزه بلخ
۳۱	۱. فتح اولیه حوزه بلخ در دوره خلفای نخستین
۳۶	۲. شورش‌های مردمی و سرکوب آن‌ها در دوره امویان
۴۳	۳. قیام‌های اسلامی در حوزه بلخ
۴۷	تاریخ و پیشینه تشیع
۴۷	تعریف تشیع
۵۴	تاریخ پیدایش تشیع
۵۶	۱. امامیه
۵۸	۲. کیسانیه
۶۰	رد پای کیسانیه در خراسان
۶۲	۳. زیدیه
۶۵	بازتاب گرایش زیدیه در خراسان
۶۷	۴. اسماعیلیه
۶۹	الف) اسماعیلیان مستعلوی
۷۱	ب) اسماعیلیان نزاری
۷۲	ج) اسماعیلیان افغانستان

۷۳	 ورود تشیع به حوزه بلخ
۷۴	 ۱. از طریق قبائل شیعی
۸۱	 ۲. از طریق شخصیت‌های شیعی
۸۳	 فصل دوم: زمینه‌ها و عوامل فرهنگی گسترش تشیع در حوزه بلخ
۸۳	 زمینه‌ها و عوامل فرهنگی
۸۳	 ۱. زمینه‌های گسترش تشیع در حوزه بلخ
۸۵	 ۲. جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام به‌عنوان رهبران تشیع در قرآن و سنت
۸۶	 الف) اهل بیت علیهم‌السلام در قرآن
۸۹	 ب) جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام در سنت
۹۱	 ۳. احکام میانی اندیشه تشیع
۹۲	 ۴. عوامل فرهنگی گسترش تشیع در حوزه بلخ
۹۳	 ۵. فعالیت‌های علمی، تبلیغی و تربیتی امامان علیهم‌السلام و اصحاب آنان
۹۳	 امام علی علیه‌السلام و تشیع در حوزه بلخ
۹۶	 امام سجاد علیه‌السلام و تشیع در حوزه بلخ
۹۹	 امام باقر علیه‌السلام و تشیع در حوزه بلخ
۱۰۰	 امام صادق علیه‌السلام و شیعیان حوزه بلخ
۱۰۱	 الف) اصحاب شیعی
۱۰۲	 ب) شاگردان حنفی
۱۰۴	 ج) راویان گمنام و بی‌نشان عصر امام صادق علیه‌السلام
۱۰۶	 امام کاظم علیه‌السلام و تشیع در حوزه بلخ
۱۰۷	 امام رضا علیه‌السلام و تشیع در حوزه بلخ
۱۱۲	 امام جواد علیه‌السلام و شیعیان بلخ
۱۱۲	 امامین عسکریین علیهم‌السلام و شیعیان بلخ
۱۱۴	 امام عصر علیه‌السلام و شیعیان بلخ
۱۱۴	 ۱. محمد بن حسن صیرفی بلخی
۱۱۵	 ۲. شیخ ابوالقاسم نصر بن صباح بلخی
۱۱۶	 ۳. حسین بن اشکیب (یا اسکیب)
۱۱۷	 ۴. ابو عبدالله بلخی
۱۱۷	 فعالیت‌های علمی، تبلیغی و تربیتی علما و محدثان شیعه حوزه بلخ
۱۱۷	 ۱. فعالیت علما و راویان شیعه حوزه بلخ
۱۲۵	 ۲. عالمان و دانشمندان شیعه سفر کرده در حوزه بلخ
۱۲۵	 الف) سفر علمی - فرهنگی شیخ صدوق به حوزه بلخ
۱۲۹	 ب) سفر علمی - فرهنگی هارون بن موسی تلعلکیری (متوفای ۳۸۵ ق)

۱۳۰	ج) سفر علمی - فرهنگی ابوالفضل شیبانی (۲۹۷ - ۳۸۷ق)
۱۳۰	د) سفر علمی - فرهنگی نصر بن اصبح بن منصور بغدادی
۱۳۰	۳. نقش عالمان شیعه در حوزه حدیثی بلخ
۱۳۱	الف) جلات حدیثی محدثان شیعی در حوزه بلخ
۱۳۳	ب) آثار مکتوب محدثان شیعی بلخ
۱۳۶	ج) تعامل حوزه حدیثی شیعیان بلخ با حوزه‌های حدیثی دیگر
۱۴۱	فعالیت‌های علمی، تبلیغی و تربیتی عالمان اهل سنت
۱۴۱	۱. حرمت، منزلت و محبت به اهل بیت (علیهم‌السلام)
۱۴۱	۲. نقل روایت در فضایل اهل بیت (علیهم‌السلام)
۱۴۸	نقش تألیفات علمی، تبلیغی و تربیتی صوفیان و شاعران
۱۴۸	۱. نقش صوفیان در گسترش تشیع حوزه بلخ
۱۴۸	الف) صوفیه در حوزه بلخ
۱۴۹	ب) فرقه نقشبندییه
۱۵۹	۲. نقش شاعران در گسترش تشیع حوزه بلخ
۱۶۳	فصل سوم: زمینه‌ها و عوامل اجتماعی گسترش تشیع در حوزه بلخ
۱۶۳	زمینه‌های اجتماعی نفوذ و گسترش تشیع در حوزه بلخ
۱۶۳	۱. آزاداندیشی و عدم تعصب خراسانیان نسبت به مذهب و قومیت خاص
۱۶۶	۲. عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی تشیع
۱۶۹	۳. مساوات‌خواهی تشیع
۱۷۲	عوامل اجتماعی گسترش تشیع در حوزه بلخ
۱۷۲	۱. قطعی بودن مهاجرت بنی‌هاشم و علویان
۱۷۵	دلایل مهاجرت بنی‌هاشم و علویان به حوزه بلخ
۱۷۶	۲. تکریم و احترام بلخیان نسبت به بنی‌هاشم و علویان
۱۷۷	۳. انتقال علویان توسط خلفا و سلاطین
۱۷۸	مهاجرت گونه‌ها و گروه‌های مختلف علویان به حوزه بلخ
۱۷۸	تعریف علویان
۱۸۱	سلسله‌دار علویان
۱۸۲	۱. علویان فاطمی
۱۸۲	الف) علویان و سادات حسنی
۱۹۵	ب) علویان و سادات حسینی
۲۲۷	ج) علویان و سادات موسوی
۲۴۶	۲. علویان غیرفاطمی

فصل چهارم: زمینه‌ها و عوامل سیاسی گسترش تشیع و ترکیب مذهبی آن در حوزه بلخ.....	۲۶۹
زمینه‌های سیاسی گسترش تشیع و ترکیب مذهبی آن در حوزه بلخ.....	۲۶۹
۱. سیاست‌ها و اقدامات برخی از خلفای اموی.....	۲۷۰
الف) فاجعه آفرینی‌های یزید بن معاویه.....	۲۷۰
ب) اقدامات معاویه دوم (معاویه بن یزید).....	۲۷۱
ج) سیاست‌های عمر بن عبدالعزیز.....	۲۷۴
۲. ترکیب مذهبی تشیع حوزه بلخ در عصر امویان.....	۲۷۶
۳. گمانه‌زنی درصد جمعیت فرق شیعی حوزه بلخ در هریک از دوره‌های تاریخی.....	۲۷۶
۴. تعیین محدوده زمانی ورود علویان به حوزه بلخ.....	۲۷۷
۵. تساهل مذهبی و اقدامات ترویجی برخی از خلفای عباسی.....	۲۸۲
ترکیب مذهبی تشیع در حوزه بلخ از آغاز عباسیان تا ظهور طاهریان.....	۲۸۷
عوامل سیاسی گسترش تشیع و ترکیب مذهبی آن در حوزه بلخ.....	۲۹۲
۱. تشیع بلخ در دوران خلافت امام علی (ع).....	۲۹۲
۲. برخی از سیاست‌ها و اقدامات دولت‌های محلی.....	۲۹۵
الف) شیعیان در دولت طاهریان.....	۲۹۵
ب) شیعیان در دولت صفاریان.....	۳۱۰
ج) شیعیان در دولت سامانیان.....	۳۲۲
د) شیعیان در دولت غزنویان.....	۳۳۷
ه) شیعیان در دولت سلجوقیان.....	۳۵۰
و) شیعیان در دولت خوارزمشاهیان.....	۳۶۸
قیام‌های شیعی (اعم از علویان و غیرعلویان).....	۳۸۰
۱. قیام حضرت یحیی بن زید (ع).....	۳۸۰
۲. قیام رافع بن لیث.....	۳۸۵
۳. قیام محمد بن قاسم علوی (ع).....	۳۸۵
۴. قیام حسن بن علی أطروش.....	۳۸۵
۵. قیام حسین بن علی مروودی.....	۳۸۶
۶. قیام ابوالحسن محمد بن احمد بن محمد زبّاری (متوفای ۳۳۹ق).....	۳۸۶
مبارزات سیاسی رجال و علمای شیعه.....	۳۸۷
خاتمه: نتیجه‌گیری، پیشنهادات و نقشه‌ها.....	۳۹۳
الف) نتیجه‌گیری.....	۳۹۳
ب) پیشنهادات.....	۳۹۶
ج) نقشه‌ها.....	۴۰۰
Abstract.....	۴۰۴

۴۰۵	نماینده
۴۴۵	کتابنامه
۴۴۵	الف) کتب
۴۶۴	ب) مجلات
۴۶۴	ج) سایت‌ها

www.ketab.ir

کلام نخست

امام علی علیه السلام:

«...مَنْ لَمْ يَلْمِ يَلْمَ، لَمْ يَكُنْ بِأَعْلَمَ بِالْعِلْمِ كَالْتِنَازِ الرُّمَانِ بِحَبْهَا»

«بلخ را خوشتر است که بسوزد تا بادا زیرا که آکنده و مملو از دانش است؛ چنان که انار، به دانه‌هایش آکنده است.»

حوزه بلخ، که بخش مهمی از خراسان بهمن است، در سال‌های آغازین اسلام و عصر فتوحات، توسط لشکریان عرب، که به وسیله خلفای وقت مدیریت می‌شد، فتح گردید. همزمان با فتوحات یا اندکی بعد از آن، اندیشه تشیع در بلاد خراسان، از جمله حوزه بلخ، راه یافت که در این نوشتار، با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی (کتابخانه‌ای و میدانی)، به چگونگی ورود و گسترش تشیع در این حوزه جغرافیایی پرداخته و زمینه‌ها و عوامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی حاکم بر تاریخ آن را مورد بحث و کاوش قرار داده و بیان کرده‌ایم که نفوذ و گسترش تشیع در حوزه جغرافیایی بلخ از یک سو، به صورت تدریجی و گام به گام صورت پذیرفته و به مرور زمان تثبیت و استمرار و استحکام یافته است و از سوی دیگر، این پدیده مهم تاریخی، قطعاً بدون زمینه، علل و عوامل نبوده است. این، چیزی است که نگارنده در این پژوهش به شناسایی، توصیف و تحلیل آنها پرداخته و یک تصویر کلی، ملموس و نسبی، از نفوذ و گسترش تشیع در حوزه بلخ ارائه داده که در مجموع، بیانگر عمق و پیشینه تاریخی

حضور شیعیان در کشور اسلامی افغانستان است.

به دیگر عبارت، هدف از این نوشتار، تعمیق و تثبیت جایگاه تاریخی تشیع در منظره کلان و گستره جهانی، به‌ویژه در کشور اسلامی افغانستان و آسیای میانه است و این چیزی است که طرح و نگارش مستدل آن، به تثبیت توانمندی‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی شیعیان افغانستان معاصر کمک کرده، پایه‌های تاریخی حضور آنان را استوارتر می‌سازد و بر خودباوری و اعتماد به نفس آنان می‌افزاید و هویت تاریخی آنان را احیا و ماندگار می‌سازد.

تقتل است مراد از تشیع در این پژوهش، به معنای عام و مطلق است که تعریف و تحدید و بیان حدود اوصافش خواهد آمد؛ بنابراین، وقتی از تشیع سخن به میان می‌آوریم، منظور، نوع خاصی از تشیع نیست؛ بلکه مطلق و کلیت آن مد نظر است. قبل از آن‌که به عنوانش و مطالعه این نوشتار بپردازیم، شایسته است به چند نکته مهم و محوری، درباره آن اشارت کنیم. زیرا دانستن این نکته‌ها، فهم و درک ما را در مورد پژوهش حاضر دوچندان کرده، شیوه و سیر روش مطالعه و به‌یادسپاری و اهمیت آن را ماندگارتر می‌سازد:

۱. مهم‌ترین و محوری‌ترین عبارتی که در باید آمدن این نوشتار نقش اساسی داشت، سؤال: «چگونگی زمینه‌ها و عوامل گسترش تشیع در حوزه بلخ از آغاز تا حمله مغول» بود. آشنایی با جغرافیای تاریخی بلخ و چگونگی ورود اسلام و تشیع به این سرزمین، و نیز شناسایی زمینه‌ها و عوامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی تشیع در این حوزه، از سؤال‌های فرعی نوشتار بوده که هریک عناوین فصول آن را به خود اختصاص داده است؛ ولی از آن‌جا که به طور طبیعی، نفوذ و گسترش هر نوع فکر و اندیشه، با عامل فرهنگی آغاز و سپس با عوامل اجتماعی و سیاسی ادامه می‌یابد و از حیث زمانی، عامل فرهنگی نسبت به عوامل اجتماعی و سیاسی، مقدم است؛ نگارنده در سیر نگارش و تدوین و تبویب تحقیق، عامل فرهنگی را بر عامل اجتماعی و عامل اجتماعی را بر عامل سیاسی مقدم داشته است.

۲. آگاهی از قلمرو زمانی، مکانی و موضوعی، نکته مهم و ارزشمند دیگری است که باید به آن توجه ویژه داشت؛ زیرا این نوع آگاهی‌ها، خوانندگان را در شناخت

بیشتر تاریخ تشیع حوزه بلخ یاری رسانده، به نگاه و ادراک و ذهنیت آنان، دقت، جهت، ژرفا و شفافیت مضاعف می‌بخشد. بالین وصف، قلمرو زمانی پژوهش، از قرن اول (عصر فتوحات) تا اوایل قرن هفتم هجری را - که آغاز حمله ویرانگر مغول بوده - دربرمی‌گیرد و علت انتخاب «... تا حمله مغول» به عنوان نقطه پایانی قلمرو زمانی، به دلیل اهمیت و تأثیر و زیان‌های فراوان این حادثه تلخ در جهان اسلام، به‌ویژه تاریخ حوزه بلخ و منطقه آسیای مرکزی بوده است.

در مورد قلمرو مکانی پژوهش نیز گفتنی است که از یک‌سو، شهر و ایالت بلخ، در طول تاریخ فضل و بسط‌های بسیار داشته است. به دیگر عبارت، این حوزه جغرافیایی، گاه گسترده و وسیع و گاه بسیط و محدود بوده و از حیث قلمرو مکانی، دائم در حال تغییر و تحول و انبساط و انقباض بوده است؛ از سوی دیگر، در طول تاریخ، عنوان «بلخ»، هم نام یک شهر بوده، هم نام یک ولایت و استان. از آن‌جاکه در عنوان این پژوهش «حوزه بلخ» آمده، تمایز از آن است که قلمرو مکانی نوشتار، علاوه بر نفس شهر بلخ، مناطق اطراف و شهرهای وابسته به بلخ را نیز دربرمی‌گیرد.

شایان ذکر آن‌که: بخشی از این شهرها برده در کشور افغانستان و بخشی دیگر در کشور ازبکستان و تاجیکستان قرار گرفته است؛ همین دلیل، وقتی امروز می‌خواهیم بلخ تاریخی را بشناسیم، ناگزیریم به برخی شهرهای کشورهای همسایه شمالی - ولو به انجمال - اشاره کنیم؛ بنابراین، قلمرو مکانی نوشتار، فراسر از کشور افغانستان است و اشاره به شهرهای جنوبی کشورهای همسایه شمالی، باعث حیات و تکامل گفتنی ما نشود! افزون‌براین، توجه به قلمرو موضوعی نوشتار نیز لازم و ضروری است. گفتنی است که هر نوع مطلب تاریخی که با زمینه‌ها و عوامل گسترش تشیع در محدوده زمانی و مکانی نوشتار مرتبط باشد، جزو قلمرو موضوعی تحقیق بوده و در غنا و پویایی و کمیت و کیفیت نوشتار تأثیرگذار است و صد البته که به مطالعات و آگاهی‌های تاریخی ما در این موضوع، ژرفای بیشتر می‌بخشد.

۳. در مورد پیشینه تحقیق گفتنی است که اندیشه شیعی از سال‌های نخستین ظهور اسلام، در حوزه بلخ نفوذ و گسترش یافته و در آن‌جا تثبیت و ماندگار شده است؛ این مطلب، هرچند گذرا، در برخی متون انعکاس یافته؛ اما در این مورد که زمینه‌ها و عوامل

این نفوذ و گسترش چه بوده، تاکنون تحقیق جامعی انجام نشده و این نوشتار، نخستین اثری است که با این هدف و انگیزه نگارش و تبیین یافته است.

۴. در مورد ضرورت و اهمیت نوشتار باید بگوییم که پیشینه تاریخی یک آیین و مذهب، بخش مهمی از هویت دینی و مذهبی پیروان آن مذهب را تشکیل می‌دهد. طبعاً شناخت پیشینه تاریخی مذهب تشیع در بلاد مختلف برای عموم شیعیان یک امر مهم و برای شیعیان ساکن افغانستان و حوزه بلخ، اهمیت و ضرورت مضاعف دارد؛ از این‌روی، پژوهش - صبر به عنوان یک تحقیق جامع و مستند، برای شناخت پیشینه تاریخی تشیع در حوزه بلخ و کشور اسلامی افغانستان، یک امر مهم، حیاتی و ضروری است.

از آن‌جاکه در این موضوع، تا اکنون اثر جامع و مستقلی، که دارای ویژگی‌های این نوشتار باشد، پدید نیامده، این نوشتار می‌تواند خلأ موجود را پر کرده، بر اهمیت و ضرورت آن بیفزاید.

۵. نویسنده در پایان، وصیقه خود می‌داند از همه کسانی که وی را در به ثمر رساندن این اثر یاری کردند، صمیمانه تقدیر و تشکر کند، به‌ویژه مسئولان ذی‌ربط «جامعه المصطفی العالمیه» که اگر راهنمایی‌های دلسوزانه آنان نبود، شاید این اثر پدید نمی‌آمد.

من الله التوفیق و علیه المرجع

حوزه علمیه قم

دکتر سیدعلی نقی میرحسینی

تابستان ۱۳۹۵